

19. Конопленко Е. Г. Адвербиальные фразеологические единицы современного украинского языка: Автореф. дис .. канд. филол. наук. – К., 1985. – 20 с.

Джерела

Словник фразеологізмів української мови / Укл.: В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с.

Lilia DIDUN

Phraseologisms Semantics of Intensity as the Object of Scientific Research

Article focuses on the semantics of phraseological units of intensity in modern Ukrainian literary language. The attention is drawn to semantic aspects of studying phraseology. We consider the expressiveness as a special component of the semantic structure of phraseology. The measure expression of the expressive phraseology in speaking intensity. Linguists consider the intensity as a semantic category. Category of intensity is based on the consideration of the semantics of phraseology as complete units. Phraseologisms semantics of intensity designed to make the expression more convincing for the perception of the recipient.

Юрій Каленчук

Функціонування стійких висловів у літературознавчих працях Михайла Грушевського

Місце М. Грушевського в мовно-літературному процесі кінця XIX – початку XX століття ще не достатньо досліджене. Це зумовлено передусім тим, що через політичну діяльність ученого з ідеологічних міркувань його наукову спадщину не вивчали. Лише з 90-х років XX ст. до неї починають звертатись учені-мовознавці та літературознавці. Чільне місце в науковому доробку вченого займає його «Історія української літератури» (далі – «Історія...» у шести томах дев'яти книгах). Вона цікава перш за все для дослідження історії української мови кінця XIX – початку XX століття, адже наукова мова М. Грушевського має свою специфіку та індивідуальні особливості.

Саме в зазначений період починає активно розвиватися науковий стиль української мови, формується термінологія різних наук. Упродовж зазначеного періоду мають місце і серйозні спроби нормалізації української мови. У процесі добору та групування мовних одиниць лінгвісти зосереджували увагу на трьох основних тенденціях: відмежуванні від системи російської мови, використанні власних народних ресурсів для називання понять та заміні іншомовних слів власне українськими лексемами. Тож із початку ХХ століття розпочинається активна робота з укладання різноманітних словників, формування картотеки української мови на основі відомих на той час творів різних стилів.

Слід зазначити, що значна частина лексики, яку вживає вчений в «Історії...», не увійшла до відомих словників ХХ століття, зокрема й до тлумачного «Словника української мови» в 11-ти томах. З-поміж мовних одиниць, не охоплених лексикографічним описом, можна виділити групу стійких висловів, які функціонують у текстах «Історії...» М. Грушевського.

Часто стійкі вислови не виділяють у мові як окремий вид лексичних одиниць, а залучають їх до складу фразеологізмів, які в ширшому сенсі є не просто ідіомами, а стійкими сполученнями слів. Як окрему групу фразеологічних одиниць стійкі або фразеологічні вислови виокремив Н. М. Шанський. Він у генетичній класифікації фразеологізмів виділяє клас фразеологічних висловів, до яких належать «такі стійкі в своєму складі та вживанні фразеологічні звороти, які не тільки є семантично неподільними, але й складаються цілком зі слів із вільним значенням» [5: 62].

Л. Г. Скрипник також виділяє в окремий розряд фразеологічних одиниць стійкі вислови. Дослідниця називає їх стійкими фразами. Л. Г. Скрипник виокремлює фразеологічні одиниці, структурно співвідносні з реченням. Також виділено в окрему групу фразеологічні звороти, співвідносні зі словосполученням, які мають назву «фраземи». До розряду фразеологічних одиниць типу речень, на думку Л. Г. Скрипник, належать здебільшого прислів'я, приказки, примовки та деякі різновиди крилатих висловів [4: 80].

Потрапляючи у те чи те мовне оточення, фразеологічна одиниця може змінювати своє значення. Це явище отримало назву трансформації фразеологізму. Трансформація фразеологічної одиниці – це стилістичний засіб, який полягає у цілеспрямовану оновленні семантики, модифікації структури традиційних фразеологічних одиниць [1: 8]. Трансформації є свідомим відтворенням внутрішньообразної основи фразеологізму, його розвитком, збагаченням. Трансформ (результат трансформації фразеологічної одиниці) завжди неповторний і вважається своєрідним індивідуально-авторським неологізмом.

Трансформація фразеологічних одиниць – явище, характерне найчастіше для художніх творів. Проте трансформації зазнають також фразеологізми,

уживані і в інших стилях, адже це допомагає письменникові зробити мову більш влучною, дотепною; поєднати ту чи ту фразеологічну одиницю з конкретним дискурсом. У художньому творі – це ще й один із засобів образності. Спостерігаємо трансформації стійких висловів і в «Історії...» М. Грушевського, яка належить до науково-популярного підстилю наукового стилю.

Говорячи про трансформацію фразеологічних одиниць, маємо на увазі, перш за все, семантичну трансформацію, суть якої полягає в тому, що фразеологізм змінює традиційне значення, не порушуючи при цьому лексико-граматичного складу стійкого словосполучення. Ступінь відхилення від традиційного значення може бути різним: від збільшення абстрактного елемента в семантиці, появи нових додаткових смислових і стилістичних відтінків аж до розвитку нового значення і перетворення фразеологізму в полісемічний. Однею з головних причин появи нових елементів у традиційному значенні фразеологічної одиниці є розвиток сфери оточення фразеологізму.

Фразеологічне оточення – це найближчий контекст, із яким фразеологізм вступає в безпосередній граматичний та смисловий зв'язок. Саме фразеологічне оточення формує те чи інше значення фразеологізму [1: 34].

Серед найпоширеніших способів власне семантичних трансформацій слід відзначити порушення традиційної лексичної сполучуваності фразеологізму з оточенням, тобто із елементами контексту фразеологічної одиниці, які обов'язково її супроводжують.

Власне семантичні трансформації здійснюються внаслідок різних причин. Насамперед, такими причинами є розширення можливостей сполучення фразеологічної одиниці та включення її до синонімічних рядів [2: 5].

Загалом, змінюючись, фразеологічне значення в своєму розвитку проходить такі етапи: втрата фразеологізмом мотивованості та посилення абстрактного елемента в значенні; набуття нових смислових відтінків; розвиток нового значення і перетворення фразеологізму в багатозначний [1: 37].

І. С. Гнатюк, окрім власне семантичної актуалізації, виділяє як різновид подвійну актуалізацію. Суть її в тому, що разом із традиційним значенням фразеологічної одиниці відбувається актуалізація потенційних лексичних значень усіх або окремих його компонентів внаслідок уживання фразеологічної одиниці у специфічних контекстуальних умовах [2: 7]. Можливість подвійної актуалізації закладена в самій природі фразеологізмів, особливістю яких є їх семантична двоплановість. Компоненти більшості стійких фразеологізмів первісно вживалися як вільні словосполучення (в прямому значенні), потім вони метафоризувалися і почали використовуватися з переносним (фразеологічним) значенням. Ця особливість фразеологізмів і дозволяє письменникам із певною метою зводити й поєднувати як пряме, так і переносне його значення [3: 75].

Фразеологічні одиниці, зокрема фразеологічні вислови, зазнають перетворень не лише у семантиці, а й у структурі, змінюючи її відповідно до ситуації мовлення. З цього погляду, стійкі вислови поділяють на замкнені й незамкнені. Замкнені вирази (фрази) не здатні до словесного поширення, на відміну від незамкнених, які можуть змінювати власну структуру. Відповідно до цього, можна виділити два типи трансформацій – семантичні та структурно-семантичні. В останньому випадку змін зазнає не лише семантика фразеологічної одиниці, а також її граматичний склад.

Трансформація фразеологізмів є одним із способів творення індивідуально-авторських або оказіональних фразеологізмів. Крім цього, для досягнення стилістичного ефекту автори у тексті той чи інший компонент фразеологічної одиниці можуть замінювати іншим словом або словосполученням. Також в одному звороті може поєднуватися кілька фразеологізмів на основі семантичної спільності, хоча у такому випадку іноді поєднуються і фразеологічні одиниці з різною семантикою.

В «Історії...» М. Грушевського серед лексики поза межами лексикографічного охоплення можна виділити такі групи стійких висловів.

1. Вислови, зафіксовані у фразеологічних словниках, які не зазнають лексичних та синтаксичних трансформацій. Наприклад:

а) **Мертва буква** – те, що не використовується, залишається без застосування (переважно про закон, постанову і т. ін.) [СФУМ: 47]: *І ці листи й універсали не зіставалися **мертвою буквою**, принаймні на півночі...* [УЛ, VI(1): 50];

б) **Здати собі справу** – усвідомити що-небудь, здогадатися про щось, розібратися в чомусь [СФУМ: 261] ... *треба наперед **здати собі справу**, які відміни одержала певна інтернаціональна тема в процесі свого домашнення на якимсь народнім, в данім разі — українському національному ґрунті* [УЛ, IV(2): 28];

в) **Виливати жовч** – виявляти чим-небудь недоброзичливість, неприязнь, злобу (переважно у розмові) [СФУМ: 75]: *Тільки ж цього не треба думати, що дійсно Сакович **підлив своєї жовчі** до польського видання, яке одно тепер маємо перед очима* [УЛ, VI(2): 41].

2. Стійкі вирази, які зазнали лексичної чи синтаксичної трансформації.

Здебільшого значення виразу не змінюється, вчений лише замінює той чи той елемент його структури або вводить до складу фразеологічної одиниці додатковий, незвичний для неї елемент. Тобто йдеться про синтаксичні трансформації, наприклад:

а) *Для офіціальних і офіціозних представників російської науки стара українська доба була тільки вступним розділом історії російської словесності, і те, що вилазило з тих рамок, між іншим, через свої занадто живі*

зв'язки з стихією народною, місцевою, українською, зіставалось **поза краєвидом їх уваги**, а часом до певної міри й свідомо ігнорувалось і ретушувалось [УЛ, II: 11] (пор.: **випадати з уваги**, [СФУМ: 79]; **пропускати мимо уваги**) [ФСУМ: 710];

б) Але тим же часом, поки велась аналітична робота над літописанням, даліше продовжувалась тенденція трактувати його як якоїсь органічної цілості і «літописця» – як щось єдине і суцільне, що **мало свою ясно означену фізіономію**, незмінну на протязі століть сеї літописної роботи [УЛ, II: 103] (пор. у сучасній укр. мові: **мати своє обличчя, лице**) [СФУМ: 377]. Як бачимо, автор надає особливого стилістичного забарвлення відомій фразеологічній одиниці, робить її близькою до просторічної. Це допомагає зробити мову максимально наближеною до тодішнього читача;

в) *Ся тема, в противності до попередньої, не будить ніякого сумніву щодо своєї народності...* [УЛ, IV (1): 111] (пор. у сучасній укр. мові: **не викликати сумніву**). Так само автор трансформує традиційний фразеологізм, поширюючи його додатковим структурним елементом. Це допомагає авторові зробити логічний наголос на важливій для нього думці, виділити її у тексті.

Семантичні трансформації в чистому вигляді у праці майже не зафіксовані. Мова йде, перш за все, про семантично-синтаксичні трансформації. У такому разі стійкий вираз розширює чи, навпаки, обмежує сферу свого використання. Наприклад: а) *... в данім моменті вона [уніатська сторона] зіставалася паном ситуації* [УЛ, VI(1): 209]. У зазначеному прикладі М. Грушевський відходить від традиційних **господар становища, пан становища** [СФУМ: 163], обмежуючи вживання виразу лише стосовно якоїсь певної ситуації. б) *На другу сторону, героїчні та романтичні епізоди і дивні пригоди, які стрічалися в біблійних і хронографічних компіляціях, так само як такі ж епізоди агіографічні, служили переходом до повістєвої, романтичної літератури...* [УЛ, II: 43]. Фразеологізм **на сторону** традиційно має два значення: **1. перев. зі сл. віддати**. У чужий двір, в інше село (про заміжжя дочки); **2. зі сл. продавати, збувати і т. ін.** за межі власного господарства, виробництва; іншим споживачам, комусь [СФУМ: 695]. У зазначеному прикладі вислів у сполученні зі словом **другу** стає співвідносним із сучасним **з іншого боку**. Як бачимо, у даному випадку маємо також справу із неусталеністю виразу у сучасній мові. в) *... богословська і класова премудрість б'є таким фонтаном з цієї книги, що це викликало підозріння про участь у написанні фахових пер...* [УЛ, VI(1): 181]. У наведеному реченні М. Грушевський трансформує традиційний фразеологізм **бити фонтаном** [СФУМ: 28], робить його емоційно забарвленим, виділяє з речення за допомогою займенника **такий**. Це допомагає підсилити ступінь вияву зазначеної у фразеологічній одиниці дії.

Оскільки для індивідуального стилю характерне незвичне, оригінальне поєднання слів із вільним значенням у стійкі у своєму вживанні вислови, ми вважаємо за доцільне виділити ще одну групу стійких висловів.

3. Стійкі вислови, які в сучасній українській мові функціонують в іншому оформленні.

Функціонування подібних висловів у «Історії...» М. Грушевського пов'язане насамперед із намаганням автора знайти українські відповідники до слів, запозичених із російської та інших мов.

Сюди можна віднести, наприклад, такі стійкі вислови:

а) *Важно вислідити, оскільки Котляревський тут підляг впливові сих чужих письменств і що він взяв з своєї народної культури* [Т 50, 11: 7] (пор. у сучасній укр. мові: *заснавати впливу*);

б) *Першим мотивом діяльності чоловіка служить змагання до щастя* [ІУЛ, V (1): 153] (пор. у сучасній укр. мові: *прагнення до щастя*);

в) *Відданий до гімназії, хлопець учився немудро...* [ІУЛ, V (1): 163] (пор. у сучасній укр. мові: *учився погано*);

г) *Деякі з них заховали імена своїх авторів (не завсіди докладно), інші розплилися в морі анонімного письменства* [ІУЛ, II: 51] (пор. у сучасній укр. мові: *розчинитися в морі*).

Отже, однією з ознак індивідуального стилю М. Грушевського є широке використання традиційних стійких висловів та їх семантична й структурно-семантична трансформація, що допомагає чіткіше окреслити межі використання або семантику кожного з них. Стійкі вислови у текстах літературознавчих праць функціонують як традиційні фразеологічні одиниці. Їх наявність також дає змогу стверджувати, що зазначені праці є зразком саме науково-популярного підстилю наукового стилю.

Література

1. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наук. думка, 1989. – 155 с.
2. Гнатюк І. С. Трансформація традиційних фразеологізмів в мові сучасної української художньої прози: автореф. дисс. ... канд. філол. наук. – К., 1982. – 24 с.
3. Гнатюк І. С. Явище подвійної актуалізації фразеологізму // Мовознавство. – 1981. – №1 – С. 75–78.
4. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 280 с.
5. Шанский Н. М. Фразеологія сучасного російського мови. – М.: Высшая школа, 1985. – 160 с.

Джерела

- ІУА** Грушевський М. С. Історія української літератури в 6-ти томах, 9-ти книгах. – К.: Либідь, 1993–1995.
- СФУМ** Словник фразеологізмів української мови. – К.: Наук. думка, 2003. – 1098 с.
- Т 50** Грушевський М. С. Твори: в 50-ти томах. Т. 11: Серія: літературно-критичні та художні твори. Літературно-критичні праці. – Л.: Світ, 2002. – 980 с.
- ФСУМ** Фразеологічний словник української мови: у 2-х книгах. – К.: Наук. думка, 1999. – 980 с.

Jurij KALENCHUK

Functioning of Proof Utterances in Study of Literature Works of Mykhajlo Hrushevskyyi

In the article proof utterances as a separate type of lexical units in modern Ukrainian is described. The problem of transformation of phraseological units is also widely examined. There are two types of transformation: semantic and structural-semantic – are in the modern Ukrainian.

The classification of proof utterances in the Hrushevskyyj's "History Of Ukrainian Literature" is considered. The author distinguishes three types of proof utterances in the "History Of Ukrainian Literature": with and without transformation; and proof utterances, which in modern Ukrainian function in other registration. In the article the consequences of transformation of separate proof utterances are shown and their accordances over are brought in modern Ukrainian.

Тетяна Лебедева

Міфолого-релігійні джерела фразеологічних одиниць із компонентом *темрява*

Одним із перспективних напрямків фразеологічних студій вважають етнокультурне висвітлення фразеологічних одиниць (ФО), структурно-семантичну основу яких становлять компоненти-символи. Такий етнолінгвістичний аспект передбачає вивчення зв'язку мови й міфології, фольклору, звичаїв, вірувань, обрядів, релігійної культури, психології, побуту народу.